

Fornleifakönnun í landi Kataness:

Úttekt á tveimur byggingareitum vegna fyrirhugaðrar rafskautaverksmiðju

Adolf Friðriksson og Birna Lárusdóttir

FS205-03071b
Reykjavík 2003

© Fornleifastofnun Íslands 2003
Bárugötu 3
101 Reykjavík
Sími: 551 1033
Fax: 551 1047
Netfang: fsi@instarch.is
Heimasíða: www.instarch.is

1. Inngangur

Sumarið 2003 voru fornleifar kannaðar á tveimur svæðum við bæinn Katanes á Hvalfjarðarströnd. Var það gert að ósk verkfræðistofunnar Hönnunar vegna mats á áhrifum framkvæmda við fyrirhugaða rafskautaverksmiðju.

Fyrri könnunina gerði Adolf Friðriksson í júní. Þá var ráðgert að reisa verksmiðjuna á gamla túnstæði Kataness, skammt norðan við sjálfan bæjarhólinn en sunnan Katanestjarnar. Niðurstöður Adolfs voru prentaðar í skýrslu sem út kom fyrr í sumar en birtast hér að nýju í 2. kafla ásamt viðbótum. Adolf réð eindregið frá því að verksmiðja yrði reist í túninu sökum fjölda fornleifa þar. Slíkt myndi hafa í för með sér kostnaðarauka og tafir vegna nauðsynlegra rannsókna. Í ljósi þessa var ákveðið að athuga möguleika á að færa verksmiðjustæðið austur fyrir túnið. Í ágúst hélt Birna Lárusdóttir á staðinn og tók út fornleifar á hinum nýja byggingareit. Niðurstöður hennar birtast hér í 3. kafla.

Á vettvangi tóku rannsóknarsvæðin mið af drögum að skipulagi og nýtingu staðarins. Voru fornleifar einkum athugaðar á byggingareitunum tveimur og um 250 m út fyrir helstu athafnasvæði. Að auki skráði Birna fornleifar á jörðinni allri í tengslum við fornleifaskráningu í Hvalfjarðarstrandarhreppi sem fer fram um þessar mundir. Niðurstöður þeirrar skráningar eru í viðauka aftast í þessari skýrslu. Þó ber að taka fram að sú skráning er ekki jafn nákvæm og þær athuganir sem hafa verið gerðar á byggingareitunum tveimur. Hildur Gestsdóttir aflaði heimilda um fornleifar í landi Kataness.

2. Fornleifakönnun í júní 2003

Bærinn í Katanesi stendur á lágum hól syðst í landareigninni, en skammt upp frá sjónum. Fyrirhugað er að reisa verksmiðju á sjálfum bæjarhólnum og því voru minjar þar og í grennd við hólinn athugaðar. Alls eru þekktar 35 minjar í landi Kataness. Þar af eru níu staðir innan fyrirhugaðs framkvæmdareits en a.m.k. tólf í nágrenni við hann. Verður fyrst greint frá minjum innan svæðisins.

Helsti minjastaðurinn er sjálfur bæjarhóllinn (**BO-013:001**, sjá Mynd 1). Kataness er getið í landnámu og er fornbylí. Ekki er vitað hvar bærinn hafi staðið í öndverðu en þó má vera að

hann hafi ávallt staðið á sama stað. Á bæjarhólnum stendur steinsteypt íbúðarhús og gömul útihús. Ekki leikur vafi á að í bæjarhólnum eru miklar mannvistarleifar.

Mynd 1. Byggingareitur A. Fornleifar á Katanesi. Númerin vísa til fornleifaskrár Kataness. Ljósgræna línan sýnir mörk gamla túnsins um 1920. Ljósbláa línan sýnir fyrirhugaða staðsetningu verksmiðjunnar.

Í gamla heimatúni Kataness eru nokkur útihús (**2-6**), sem lenda öll innan framkvæmdareits nema eitt (**2**). Minjar húsanna hafa verið sléttaðar undir tún í öllum tilfellum nema einu (**3**). Þar eru enn vel varðveittar tóftarleifar af litlu útihúsi sem er um 4 m á hvorn veg, með dyr í vestur. Þessi útihús voru í notkun í byrjun 20. aldar og eru sýnd á túnakorti frá 1918. Þá sjást

enn óglöggar leifar útihúsa (**6**) um 30 m austar, 20 m suðvestan við vélageymsluna í Katanesi. Tóftin hefur verið sléttuð að mestu leyti en þó sést enn móta fyrir veggjum á tvískiptu húsi. Samkvæmt örnefnalýsingu hét *Gömluhúsatún* á þessum stað og líklegt að þarna séu komnar leifar Gömluhúsa sem líkast til hafa verið fjárhús. Önnur útihús í Katanesstúni eru með öllu horfin. Má vera að enn leynist minjar á þeim stöðum þar sem húsin stóðu, og að þau hafi verið reist á rústum eldri mannvirkja svo sem algengt var.

Við vettvangsathugun komu í ljós mannvirkjaleifar (**23 og 30**) í túninu um 70 m NA við Katanesbæ. eru þessi ummerki ógreinileg og líkjast helst stórum þústum, en bóndinn á bænum mun hafa ætlað að grafa í nyrðri þústina (23) og lenti þá í hleðslugrjóti. Sjást enn ummerki um þann gröft. um 8 m SV við þennan stað er aflöng þúst (**30**), líklega leifar af vegg, og sjást um 6 m af honum. Er hann um 2.5 m breiður. Einnig fannst tóft (**24**) á holti rúma 200 m NA af bænum. Hún er grjóthlaðin og einföld en ekkert er vitað um hlutverk hennar (Mynd 3).

Eru þá upptaldar þekktar minjar innan fyrirhugaðs framkvæmdareits, en minnt skal á að þar kunna fleiri fornleifar að leynast sem ekki sér móta fyrir á yfirborði og er ekki getið í rituðum heimildum. Nú skal vikið að stöðum í næsta nágrenni fyrirhugaðrar verksmiðjulóðar.

Besti hluti gamla túnsins liggur á sjávarbakknum neðan við bæinn. Þar hét áður Beðatún (**35**) og ef vel er að gáð sér enn móta fyrir beðasléttum syðst í túninu, vestan við heimkeyrsluna. Vestast við túnið eru leifar af gömlum túngarði (**8**). Hann hefur að mestu verið rifinn, en í holtinu utan túnsins má enn rekja garðleifar á um 30-40 m spotta, frá sjávarbakka og upp að tóft (**21**) sem þar er í holtinu. Tóftin er um 200 m vestan við bæinn og 40 m norðan vegar. Hún er vel varðveitt og hefur fengið að standa óhöggðuð, enda ekki túnstæði þar á holtinu. Hún er um 8x7 m, snýr N-S með dyr í suðurenda. Þarna var hesthús, nefnt *Beggakofi*, byggt um 1930. Ekki er vitað hvort önnur úthús stóðu þar áður.

Í suðausturhorni gamla túnsins, skammt upp af sjávarbökkum eru þústir og lágir hólur. Óvíst er hvort þar leynist fornleifar en 3-4 þessara þústa (**32**) eru allreglulegar að lögun og minna á upphlaðin leiði, um 2,5 m að lengd og 1, 5 m að breidd og snúa A-V. Þústirnar eru í túni og grasi grónar. Austan við þústirnar er áberandi klettahóll, Stórihóll. Austan við hann var kindarétt, Höfðaréttin (**31**). Aðeins sjást óglöggar leifar einnar hleðslu þar og hefur brim líklega unnið á tóftinni, enda hefur hún verið fremst á sjávarbakka.

Þrjár lendingar eða varir eru nafngreindar í Katanesi og eru tvær þeirra skammt sunnan byggingareits. Þetta eru Bæjarvör (27) og Höfðavör (28). Á hvorugum staðnum vottar fyrir mannvirkjum. Skammt vestan Höfðavara var þvottastaður, Sokkalaus (29), þar sem skolað var úr sokkum í sæsorfinni klapparskál.

Loks ber að nefna Katanestjörn (7) en hún er talsvert utan fyrirhugaðs framkvæmdareits. Katanestjörnin er sennilega þekktasti þjóðsögustaður á Hvalfjarðarströnd. Úr henni lá Dýrskurður til vesturs og niður í sjó í Leyni. Skurðurinn gamli mun vera sýnilegur á köflum en þar hafa verið grafnir nýir skurðir og land ræst fram.

Auk þessara minja eru heimildir um nokkra staði sem ekki hefur verið unnt að staðsetja nákvæmlega en ljóst að eru innan framkvæmdareits eða í næsta nágrenni hans. Ekki sjást leifar bátsnausts (9) sem á að vera í Leyni vestan bæjarins. Horfnar eru traðirnar (12) sem lágu í gegnum túnið og brunnar sem voru suðvestan við bæinn (15). Reyndar sést óglögg dæld þar sem annar brunnurinn var, skammt sunnan við heimkeyrsluna. Gamligarður (16) var í túninu, austar en þær túngarðsleifar sem nú sjást. Hann mun með öllu horfinn. Leifar kotbýlisins Klappar (33), þar sem búið var í fáein ár um aldamótin 1900, eru horfnar undir tún, en kotið mun hafa staðið skammt utan framkvæmdasvæðis.

Niðurstöður

Fyrirhuguð staðsetning verksmiðju á túnstæði Kataness mun líklega hafa í för með sér afar umsvifamiklar fornleifarannsóknir, þar sem rannsaka þarf bæði bæjarhól Katanessbæjar, sem jafnvel geymir minjar um búsetu þar í 1100 ár, auk leifa útihúsa og annarra minja sem eflaust leynast í heimatúni bæjarins. Fornleifarannsóknir eru kostnaðarsamar og geta valdið töfum við byggingarframkvæmdir. Auk fornra mannvistarleifa, þá mun fyrirhuguð staðsetning verksmiðjunnar endanlega gera út um möguleika á að gera hinn merka þjóðsögustað Katanestjörn aðgengilegan fyrir almenning og ferðalanga í framtíðinni.

Þar sem niðurstaða fornleifakönnunarinnar sýnir að fyrirhugaður staður er í raun sísti kosturinn hvað varðar varðveislu menningarlegra verðmæta í Kataneslandi er vert að huga að öðrum möguleikum. Hvað minjar varðar væri hentugra að nýta landsvæðið nær lóðum Norðuráls og Járblendifélagsins, þ.e. vestast og næst sjónum. Þar er sléttlendi og eflaust ekki

síðra byggingarland en þar sem hinar verksmiðjurnar standa, og ekki er kunnugt um neinar fornminjar á þessum stað.

3. Fornleifakönnun í ágúst 2003

Um mitt sumar 2003 var Fornleifastofnun Íslands tilkynnt að ákveðið hefði verið að kanna aðra möguleika á staðsetningu rafskautaverksmiðju í Katanesi. Nýjar hugmyndir gerðu ráð fyrir að verksmiðjan yrði reist austan Katanesstúns, Nær svæðið næstum að sjávarbakkanum

Mynd 2. Byggingareitur B. Númerin vísa til fornleifaskrár Katanes. Svarta línan afmarkar fyrirhugað framkvæmdasvæði.

að sunnan en syðri mörkum Katanestjarnar að norðan. Á þessum slóðum hefur aldrei verið eiginleg túnrækt. Hálfgróin melholt eru næst bænum en mýrar þar norðan og austan við. Þær

hafa nú verið ræstar fram að mestu leyti með skurðum en hross eru höfð í girðingu á holtunum. Gengið var um allt svæðið og það kannað með tilliti til fornleifa. Fyrirfram var aðeins vitað um einn fornleifastað á svæðinu: mógrafir við Efra- og Neðra- Móholt. Enn

sjást greinileg merki grafanna (22)

austan við holtin, rúma 300 m norðaustur af bæ. Þá fannst

grjóthlaðin tóft (24) á Efra-Móholti,

vestan við mógrafirnar. Ekki er

vitað hvaða hlutverki hún gegndi

og örðugt að ráða það af lögun

hennar. Helst má þó giska á að þar

hafi verið lítið aðhald eða kvíar.

Hleðslur virðast aldrei hafa verið

háar og því líkast því sem ekki hafi *Mynd 3: Tóft (024) á Efra-Móholti, horft í norður.*

verið lokið við mannvirkið. Ekki er að sjá að uppsöfnuð byggingarefni séu undir tóftinni og því líklega aðeins um eitt byggingarstig að ræða.

4. Samantekt og niðurstöður

Heimildir um fornleifar í landi Kataness hafa verið kannaðar og minjar skoðaðar á vettvangi. Við fornleifaskráningu var lögð áhersla á tvo byggingareiti sem til greina komu sem byggingarland fyrir rafskautaverksmiðju. Gengið var um þá báða og þeir skoðaðir með tilliti til fornleifa. Aðrir minjastaðir á jörðinni voru skráðir eins og tíðkast í venjubundinni fornleifaskráningu. Alls er kunnugt um 35 minjastaði í Katanesi.

- Inni á byggingareit **A** er alls vitað um níu fornleifar. Tólf fornleifar til viðbótar eru í næsta nágrenni við reitinn.
- Inni á byggingareit **B** er vitað um tvær fornleifar. Vesturmörk reitsins eru skammt frá bæjarhól Kataness.

Ljóst er að fornleifar leynast inni á báðum þeim reitum sem teknir hafa verið til athugunar vegna fyrirhugaðrar rafskautaverksmiðju í Katanesi. Þrátt fyrir það er gífurlegur munur á svæðunum tveimur hvað fjölda fornleifa varðar. Þetta helgast einkum af tvennu: Nálægð við bæinn og landslagi. Reynsla af fornleifaskráningu undanfarin ár hefur sýnt að langflesta

minjastaði er að finna í námunda við bæi. Þetta þarf engum að koma á óvart, enda hafa bæir yfirleitt staðið á sama stað um aldir, menn byggt þar skepnuhús, aðhöld, hlaðið garða og brunna svo eitthvað sé nefnt. Katanes er þar engin undantekning. Austan við bæinn eru mýrar ráðandi og stöku gróðurryr holt. Það land hefur hvorki hentað undir byggingar né til túnræktar fyrr en eftir að stórvirkar vinnuvélar komu til sögunnar upp úr miðri 20. öld.

Með sjónarmið minjaverndar að leiðarljósi er byggingarreitur **B**, austan Kataness, mun heppilegri en reitur **A**.

Samkvæmt þjóðminjalögum er óheimilt að hrófla við fornleifum, og því ber framkvæmdaaðila að leita til Fornleifaverndar ríkisins um hvort og þá með hvaða skilmálum væri unnt að nýta fyrirhugaðan byggingarreit með hliðsjón af verndunarsjónarmiðum.

Heimildir:

Óprentaðar heimildir:

Bo-013 Katanes: Ísleif, gagnasafn um íslenskar fornleifar. Fornleifastofnun Íslands.

Túnakort: Túnakort Hvalfjarðarstrandarhrepps, 1917-1920. Þjóðskjalasafn Íslands.

Ö-Katanes: Örnefni í Katanesi. Valgarður L. Jónsson skráði, 1979. Örnefnastofnun Íslands.

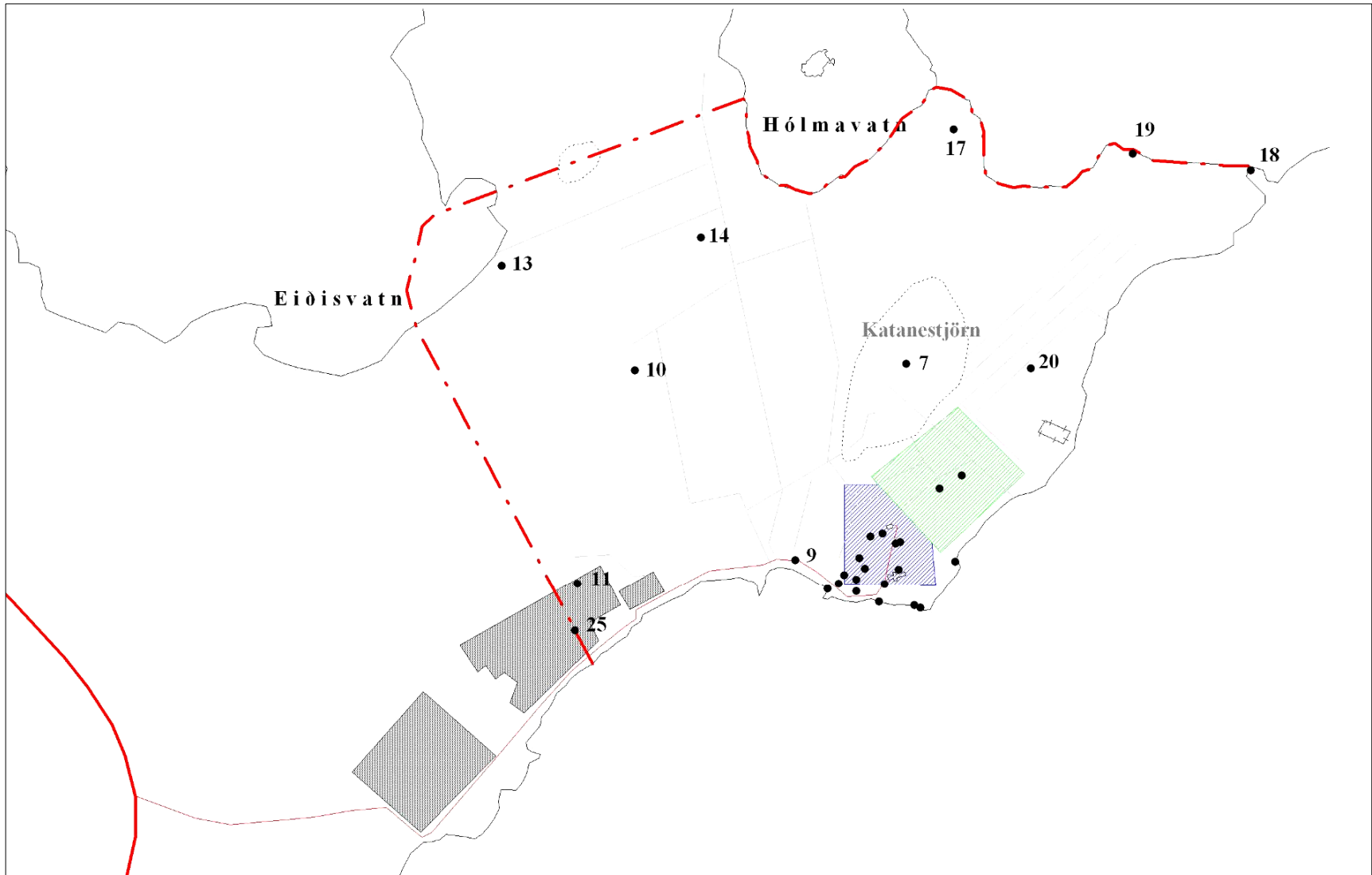
Prentaðar heimildir:

ÁB: Árni Björnsson. 1990. *Íslenskt vættatal*. Rv.

Byggðir Borgarfjarðar II. 1989.

Hildur Gestsdóttir og Orri Vésteinsson (1999) *Fornleifaskráning í Borgarfjarðarsýslu I. Svæðisskráning í Borgarfirði sunnan Skarðsheiðar*, Fornleifastofnun Íslands, FS085-9904, Reykjavík.

Fornleifaskrá

Yfirlit fornleifa í Katanesi. Skipulagsreitur A er blár, skipulagsreitur B grænn. Rauða línan táknar landamerki, númer vísa í fornleifaskrá. Gráu reitirnir sýna núverandi verksmiðjur á Grundartanga.